

Сергій Гальчак

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Становище подільських репатріантів – представників інтелігенції в умовах сталінської диктатури післявоєнного періоду

Анотація. Під час нацистської окупації України на примусові роботи до Третього райху було насильно вивезено майже двісті тисяч уродженців Вінницької та Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької) областей, де вони були безправними рабами. Після закінчення Другої світової війни та повернення додому недовго «остарбайтери» опинилися в не менш скрутному становищі. У статті висвітлюються соціально-побутові, виробничі проблеми, з якими зіткнулися колишні східні примусові робітники із числа інтелігенції в перші повоєнні роки, повернувшись на рідне Поділля, ставлення до них місцевих органів партійно-державної влади, держави.

Ключові слова: «остарбайтери», примусові східні робітники, репатріанти, освітяни, працівники культурно-освітньої сфери, командно-адміністративна система.

Здобуття Україною незалежності розширило коло науковців-дослідників, активізувало їхній інтерес до ще недостатньо вивченої теми – долі українських «остарбайтерів», впродовж багатьох десятиліть обійденої увагою радянської історіографії. В результаті останнім часом з'явилася низка дисертаційних досліджень, монографій, статей, котрі тією чи іншою мірою висвітлюють цю проблематику. Зокрема, її численні аспекти достатньо ґрунтовно та глибоко розкрито в дисертаціях О. В. Потильчака [1], Т. Д. Лапан [2], Т. В. Пастушенко [3], А. В. Мелякова [4], С. Д. Гальчака [5; 6], в його монографіях [7; 8; 9], у статтях М. Баки [10], О. В. Забродець [11], Д. Букалова [12], В. Холодницького [13], О. В. Буцько [14; 15; 16] та ін. Однак впадає у вічі, що згадані праці в основному присвячені висвітленню насильницьких депортацій цивільних примусових робітників зі Сходу, зокрема, близько двохсот тисяч подолан – уродженців Вінницької та Кам'янець-Подільської областей, їхній рабській праці, поневір'ям на нацистській каторзі, репатріації невільників на Батьківщину тощо. Недостатньо ж розкритою, науково проаналізованою залишається висвітлення долі колишніх «остарбайтерів» після повернення в СРСР, їхнього життя в умовах повоєнної радянської дійсності.

Мета пропонованої статті – певний аналіз зрізу соціально-побутових, виробничих проблем, з якими зіткнулися колишні східні примусові робітники із числа інтелігенції в перші повоєнні роки, повернувшись на рідне Поділля, ставлення до них місцевих органів партійно-державної влади та сталінської держави в цілому. Дефіцитом відповідних досліджень зумовлена актуальність публікації.

Як засвідчують архівні документи, джерела усної історії, найбільшу кількість репатріантів було розподілено у сільськогосподарське та промислове виробництво. Своєю працею вони відроджували зруйновані індустріальні підприємства країни, численні промислові об'єкти рідного краю. Крім об'єктивних труднощів, пов'язаних з післявоєнною розрухою, їм постійно доводилося терпіти образи, необґрунтовані підозри як до неблагонадійної категорії населення, а то й відкрити зневагу. Як і в Німеччині, вкрай незадовільними були їхні житлово-побутові умови. Існували проблеми з харчуванням, можливістю придбання необхідного одягу та взуття. Повернувшись додому, вони не стали, як їм уявлялось, вільними людьми, а виявились безправними виконавцями волі командно-адміністративної системи, від яких при вкрай низькій заробітній платі повсюдно вимагалась лише праця.

Не була милосерднішою доля і до репатріантів, які поповнили ряди міської та сільської інтелігенції. Повернувшись з нацистської каторги, вони застали руїни і згарища на місці колишніх соціально-культурних об'єктів, де працювали чи навчались до війни. Так, у м. Вінниці загарбники перетворили в руїни два інститути – педагогічний і медичний, три технікуми, шість шкіл, шість дитсадків, три дитячі ясла, а також оперний театр, обласну бібліотеку ім. К. А. Тімірязєва, дитячу бібліотеку, кінотеатр «КІМ», готель «Савой», обласну лікарню ім. М. І. Пирогова, будинок Червоної армії, багато інших установ [17]. В Іллінцях ними було зруйновано приміщення райлікарні, дитячої консультації, аптеки, школи, бібліотеки, технікуму [18, С. 246]. У м. Могилеві-Подільському було знищено всі будівлі уздовж трикілометрової набережної Дністра [18, с. 427]. Величезної шкоди завдали окупанти м. Тульчину. Крім промислових об'єктів вони знищили значну частину шкільних приміщень, пошту, адміністративні споруди. Напівзруйнованими виявились приміщення технікумів, дитячих ясел, садків, кінотеатр [18, с. 637]. Неначе смерч

пронісся над селом Брицьким Липовецького району: зруйновано всі будівлі, зокрема, школу, клуб, приміщення споживчої кооперації [19]... Всього у Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях гітлерівці зруйнували 503 лікарні, поліклініки, амбулаторії, 1506 шкільних будинків, 407 дитячих закладів, 1999 клубів, театрів, музеїв, червоних кутків, понад 200 бібліотек [20].

І лікарям, і вчителям, і працівникам культури довелося жити та працювати у вкрай нелегких умовах. Наприклад, лікарня в районному центрі Томашпіль розміщувалась у пристосованих будівлях, частина яких перебувала в стані руйнування. Стаціонарне відділення містилось у старому, аварійному і тісному приміщенні, де стояло 40 зламаних ліжок. Дуже часто через відсутність місць хворі лежали в холодному коридорі. Поліклініка знаходилась у пристосованій старій, з прогнилими балками будівлі, яка мала 6 кімнат. Приміщення було фактично непридатним для ремонту.

Жіночо-дитяча консультація в цій же лікарні розташовувалась у приміщенні з 3 кімнат з однією спільною приймальною, де перебували здорові і хворі, дорослі й діти. Районна лікарня в Томашполі не мала ніякого транспорту для підвезення хворих, що ставало причиною запізнілої і невчасної лікарняної допомоги хворим. У районі не було рентгено- і фізіотерапевтичного кабінетів [21].

У навчальних закладах не вистачало не те що необхідного приладдя, а досить часто і парт. Було холодно. Більшість учнів не мали підручників, зошитів, писали на шматках паперу.

«...У приміщенні всюди солома, стіни і груба від диму почорніли..., не впізнати чи це клас, чи це кузня», – таким, наприклад, побачили перевіряючі приміщення Грабарівської школи колишнього Яришівського району на Вінниччині [22].

«...Великою проблемою стала завошивленість шкіл. При перевірці встановлювались непоодинокі факти, що на педикульоз страждали не тільки діти, але і вчителі. Як наслідок, відбувався спалах сипного, черевного тифу та дизентерії, а через відсутність необхідних медикаментів зростав відсоток смертності...» [23].

Не в кращому стані були і клуби та бібліотеки, в яких довелося працювати працівникам культури. Так, у с. Махаринцях Козятинського району бібліотечний заклад розмістили у залізничному вагоні [24]. У селах Кальник, Копіївка, Криштопівка, Леухи, Слободище, Рахни, Яструбинці колишнього Дашівського району книгозбірні тіснились у кімнатах площею до дванадцяти квадратних метрів. У Рахнянській бібліотеці за умов крайньої тісноти видача книг здійснювалась через вікно [25]. Клуб селища Ладижин Тростянецького району розміщувався в орендованому бараці, який не опалювався і, до того ж, перебував в аварійному стані [26]. Мешканці с. Селище Шепетівського району скаржились у вищі інстанції, що голова місцевого колгоспу П. Денисюк взагалі перепрофілював сільський заклад культури, розмістивши у ньому телят [27]...

Важкі умови післявоєнної відбудови негативно позначились на добробуті міської і сільської інтелігенції, насамперед, репатріантів. Поглиблювала їхні труднощі й сама держава, яка фінансувала галузі освіти та культури по залишковому принципу, виділяючи на їх розвиток, оплату праці загалом мізерні кошти. Так, зарплата тих же освітян залежала від фахової категорії та педагогічного стажу працюючих і становила 350 – 600 крб. При цьому вчителі сільської місцевості отримували на 25 – 75 крб. менше, ніж їхні колеги з міст і робітничих селищ [23, с. 259]. Незважаючи на прийняті урядові постанови щодо порядку своєчасної виплати заробітної плати освітянам [28], серйозною проблемою повоєнного періоду залишалось зростання заборгованості по ній. Наприклад, у Вінницькій області за січень 1947 року вона становила 81 тис. крб., за лютий – 129 тис. крб., за березень – 100 тис. крб., а на січень 1948 р. – 976 тис. крб. [29].

До того ж заробітна плата вчителів істотно відставала від державних цін на промислові товари і продукти харчування. Фактичний прейскурант цін на промислову продукцію був таким: бавовняні штани коштували 60 – 70 крб., наручний годинник – 360 крб., радіола – 1000 крб., коверкотовий костюм – до 1500 крб. [30]. Отримуючи мізерну зарплату, вчитель не міг придбати необхідні речі для свого вжитку [23, с. 259].

Із тих же архівних джерел дізнаємось, що на продукти харчування і промислові товари влада запровадила пайкові норми. Ціни на ці товари були нижчими за комерційні. Відповідно до них Наркомторг повинен був забезпечити вчителя 9 кг борошна на місяць, або 500 г хліба на день на основного працівника і 5 кг 400 г борошна на місяць, або 300 г хліба на день на утриманця (в основному дітей); 1 кг цукру, 1200 г солі, 100 г чаю, 400 г мила, 3 – 6 л керосину щоквартально на основного працівника. Проте вчителі несвоєчасно отримували передбачену норму харчів, про що свідчить низка скарг про порушення державних гарантованих норм постачання хлібом та іншими продуктами і промкраном, що надійшли до Вінницького обкому та ЦК КП(б)У. Так, наприклад, у Тульчинському районі райвиконком систематично зменшував норму хлібного пайка для вчителів і їх утриманців, систематично затримувалась видача пайків, у Чечельницькому районі завідувач РВНО допустився грубого порушення у розподілі серед

освітян промкрану [31]. В інших районах мали місце факти, коли вчителі безперерійно отримували лише хліб і більше нічого, а в Мурованокуріловецькому районі – лише кукурудзяне борошно, утриманців вчителів не повністю забезпечували хлібними пайками [32]...

Грубо порушувалася постанова РНК СРСР від 25 серпня 1943 р., яка зобов'язувала Центроспільку провести одноразовий продаж сільським освітянам спеціального промислового товару на суму 500 крб. на одну особу та отоварювати промтоварні картки й ордери, які видавали відділи народної освіти. Однак, крім видачі карток і ордерів, справа не рухалася [33]. Для вчителів міських шкіл наряди на промтовари не видавалися, але натомість облторгвідділами у 1947 р. були виділені деякі товари з фондів місцевої промисловості [34].

Такі речі, як пальто, костюми, взуття та білизна, постачалися в дуже малій кількості й досить часто не за прямим призначенням, багато товарів розбазарювалося. До того ж ціни на промислові товари, особливо для вчителів сільської місцевості, були надто високими і вищими у 2 – 2,5 рази від цін на такі ж товари, що продавалися в містах, внаслідок чого частина вчителів відмовлялася від талонів і товар передавався для масового розпродажу.

Особливо ускладнилася ситуація з осені 1946 року, коли Україну вразив голод. Він вплинув на те, що для освітян істотно зменшили передбачену видачу хліба, борошна тощо [23, с. 259].

Щоб хоч частково підтримати освітян, було видано наказ РНК УРСР про організацію спеціальних їдалень для освітян в обласних центрах та містах обласного підпорядкування [35]. Однак це не вирішувало критичну ситуацію, до того ж, як свідчать факти, виконання наказу проходило незадовільно.

Говорити відкрито про голод вчителям заборонялось, а їх виступи розцінювалися як результат незадовільного проведення політико-виховної роботи, або ж, як виразник «нездорового настрою». Наслідком відвертого висловлювання погляду на причини та жахиття голоду ставало звільнення з роботи.

Представники інтелігенції, які, крім цього, ще й плекали надію на відродження державності України, зазнавали репресивного впливу. Підвищена пильність з боку адміністративно-каральних державних органів, насамперед, проявлялась до тих, хто повернувся з Німеччини і потенційно міг бути носієм ворожої ідеології марксизму-ленізму. Так, уродженець с. Мінівці Дунаєвецького району М. Ю. Чухрій, який працював директором Будилівської неповної середньої школи Козівського району Тернопільщини, був заарештований 19 червня 1947 р. як український націоналіст за статтями 54³ та 54¹⁰ ч. 2 КК УРСР. За вироком Кам'янець-Подільського обласного суду 4 березня 1948 р. його засуджено до 25 років виправно-трудових таборів з обмеженням прав на 5 років та конфіскацією особистого майна [36].

Незадовільно виконувалась і постанова про виділення учителям присадибних земельних ділянок та випасів для худоби. У партійні та державні органи часто надходили скарги освітян про відмову в наділенні їх городами, присадибними ділянками та про їх значне зменшення (норма становила не більше 0,25 га на родину вчителя) [23, с. 260].

Виключно гостро стояла житлова проблема. Наприклад, на початку 50-х років із загальної кількості 462 учителів Літинського району жили у власних квартирах – 153, школах – 106, в комунальних квартирах – 9, у найманих – 119. Незважаючи на те, що в найманих квартирах проживало 119 учителів, трирічні плани будівництва житлових будинків при сільських школах Літинського району виконувались незадовільно. Із запланованих на 1951 – 1953 рр. п'яти житлових будинків було не побудовано й не пристосовано жодного будинку [37]...

Таке ставлення проявлялось й до медпрацівників, працівників закладів культури як України, так і Поділля. Тисячі їх досить тривалий час змушені були жити в напівзруйнованих будинках, напівпідвальних приміщеннях, землянках.

Оскільки вони не були прямими виробниками матеріальних благ, на місцях не особливо й то турбувались про їхнє працевлаштування за фахом. Так, в інформаційному звіті відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі про роботу у лютому 1946 року читаємо: «...В числі репатріантів прибуло 197 вчителів, із них працюють 108 чол., решта влаштувались на інші види робіт...» [38].

Траплялися випадки, коли репатріантам, щоб влаштуватися за спеціальністю, доводилося «оббивати пороги» високих інстанцій. Архівні документи повідують, зокрема, що перепорою для повернення на роботу фельдшера Кравця стали безпідставні звинувачення Теофіпольського районного відділу охорони здоров'я. Лише після втручання Кам'янець-Подільського облвиконкому він був працевлаштований і працював досить добре [39].

Взагалі, серед інтелігенції станом на 1 січня 1947 року у Кам'янець-Подільській області залишалось непрацевлаштованими 78 учителів, 4 агрономи, 1 лікар із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги [40]. А працевлаштованих, остерігаючись їх політичної неблагонадійності, не поспішали висувати на керівні посади. Так, станом на 1 січня 1949 року на Кам'янець-

Подільщині із числа колишніх «остарбайтерів» лише 2 чол. працювали директорами шкіл, 5 чол. – головами колгоспів [41]...

Отже, репатріанти-«остарбайтери», які поповнили ряди міської і сільської інтелігенції Поділля, знаходились у надзвичайно скрутному становищі, їхнє матеріальне забезпечення було вкрай злидним, помешкання – холодними і незатишними. Чимало працівників взагалі не мали власного житла, як і перспектив на його отримання. Незадовільними були умови праці. Заробітна плата працівників культурно-освітніх галузей була низькою і видавалася нерегулярно.

З боку держави до них постійно проявлялась надмірна підозрілість – як до найбільш потенційних носіїв ворожої соціалістичного ладу ідеології.

Вони були такими ж безправними громадянами, як і абсолютна більшість трудового населення країни, що зазнавало постійних утисків з боку партійно-державних владних структур.

У плані подальшого розкриття аспектів пропонованої проблематики доречним бачиться дослідження адаптації в суспільстві та соціальної реабілітації колишніх «східних робітників», зокрема, репатріантів, приналежних до міської та сільської інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації // Дис. канд. істор. наук: 07.00.01: історія України. К., 1999. 205 с.
2. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945) // Дис. канд. істор. наук: 07.00.01: історія України / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2005. 235 с.
3. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) // Дис. канд. істор. наук: 07.00.01: історія України / Інститут історії України НАН України. К., 2007. 242 с.
4. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр. // Дис. канд. істор. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2002. 205 с.
5. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942 – 1947 рр.) // Дис. канд. істор. наук: 07.00.01: історія України / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2003. 211 с.
6. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників райху в Україні (1945 – 2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти // Автореферат. дис. док. істор. наук: 07.00.01: історія України / Інститут історії України НАН України. Київ, 2012. 40 с.
7. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдруккарня», 2004. 344 с.
8. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.). Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. 768 с.
9. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників райху в Україні (1945 – 2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля). Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. 512 с.
10. Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. Вип. 15. К., Донецьк: Рідний край, 2001. С. 185–190.
11. Забронець О. В. Волинські остарбайтери (1941 – 1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні: 36. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. С. 107 – 126.
12. Букалов Д. Остарбайтеры Донбасса // Корни травы: Сб. статей молодых историков. М.: Мемориал, 1996. С. 155 – 159.
13. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори: Л. Винар, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. Т. 4. С. 414 – 425.
14. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946 // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. К., 2005. Вип. 9. Ч. 3. С. 206 – 212.
15. Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944 – 1946) // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. Вип. 1. К., 1997. С. 143 – 158.
16. Буцько О. В. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. Вип. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 1998. С. 148 – 162.

- Вінниця: Историчний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. Вінниця: Книга-Вега, 2007. С. 218.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Олійник А. Ф. (гол. редколегії), Бабій М. Л., Бовкун В. Д. та ін. К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії (інститут історії АН УРСР), 1972. 779 с.
18. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 4422. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 14 зв. 76 арк.
19. Держархів Вінницької області. Ф. П – 136. Оп. 13. Спр. 62. Арк. 6.
20. Держархів Хмельницької області. Ф. Р – 863. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 90.
21. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. Вінниця: Книга-Вега, 2005. С. 204.
22. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 572. Арк. 102.
23. Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1941 – 1958 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2006. С. 260.
24. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 4971. Оп. 8. Спр. 20. Арк. 13. 69 арк.
25. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 8. Спр. 123. Арк. 18.
26. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 4971. Оп. 8. Спр. 21. Арк. 16.
27. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 192.
28. Половодов А. Г. Заробітна плата працівників установ народної освіти: Збірник законодавчих та інструктивних матеріалів. Львів, 1956. С. 6–7.
29. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 4897. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 3; 23.
30. Сборник городских и сельских цен. Стат. сборник. М., 1947. С. 166; 167; 528.
31. Держархів Вінницької області. Ф. П – 136. Оп. 13. Спр. 195. Арк. 45.
32. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 4897. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 154.
33. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 18. Арк. 265.
34. Держархів Вінницької області. Ф. П – 136. Оп. 12. Спр. 178. Арк. 96.
35. ЦДАВО України. Ф. 166, Оп. 15, Спр. 133, Арк. 15.
36. Місінкевич Л. Л. Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: ОІУОМ, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 73.
37. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 2700. Оп. 6. Спр. 648. Арк. 31; 58.
38. Держархів Хмельницької області. Ф. Р – 338. Оп. 14. Спр. 2. Арк. 10.
39. Держархів Хмельницької області. Ф. Р – 338. Оп. 14. Спр. 3. Арк. 6.
40. Держархів Хмельницької області. Ф. Р – 338. Оп. 14. Спр. 8. Арк. 4.
41. Держархів Хмельницької області. Ф. Р – 338. Оп. 14. Спр. 6. Арк. 109.

Сергей Гальчак

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**Положение подольских репатриантов – представителей интеллигенции
в условиях сталинской диктатуры повоенного периода**

Аннотация. Во время нацистской оккупации Украины на принудительные работы в Третий рейх было насильственно вывезено почти двести тысяч уроженцев Винницкой и Каменец-Подольской (теперь: Хмельницкой) областей, где они были бесправными рабами. После окончания Второй мировой войны и возвращения домой недавние «остарбайтеры» оказались в не менее неблагоприятной ситуации. В статье освещаются социально-бытовые, производственные проблемы, с которыми столкнулись бывшие восточные принудительные рабочие с числа интеллигенции в первые послевоенные годы, возвратившись в родное Подолье, отношение к ним местных органов партийно-советской власти, государства.

Ключевые слова: «остарбайтеры», принудительные восточные рабочие, репатрианты, просвещенцы, сотрудники культурно-образовательной сферы, командно-административная система.

ABSTRACT

Serhii Galchak Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)**The situation of Podilsky repatriates – representatives of the intelligentsia in the conditions of the Stalinist dictatorship of the post-war period**

During Nazi occupation of Soviet territories, in particular Ukraine, a separate large group of enslaved people appeared – “ostarbiters”. So, only from Vinnytsia and Kamyanets-Podilsk (now it is Khmelnytska) regions almost 200 hundred people were forcibly removed to the Third Reich for forced work. On the Nazi servitude they suffered inhuman wanderings, they were disenfranchised slaves. After the end of the Second World War and their returning home, the recent latest slaves were in no less difficult situation as the local bodies of state power suspected them of almost treason of their Motherland and had categorized them as probable enemies of the people, as they worked for the enemies in German economy.

On the basis of numerous archival documents and scientific papers as well as on the promising methodological principles the article covers socio-domestic, production problems faced by former eastern forced workers – residents, of Vinnytsia and Kamyanets-Podilsk regions, during the first post-war years, returning to their native land. So, in addition to objective difficulties, associated with the post-war devastation, they constantly had to tolerate insults, unfounded suspicions as to the unreliable category of the population and even feel open disregard. As in Germany, the living conditions were extremely unsatisfactory. Many repatriates had to live in cold dugouts. Because of low wages there were problems with food, they were not able to buy necessary clothing and footwear. The material production base was unsatisfactory because during the passing fronts and military actions many schools and other social and cultural objects were destroyed, that's why they had to work in adapted semi-destroyed buildings, all that multiplied the existing difficulties.

The proposed scientific article also covers the everyday life of Soviet reality, conditions, in which the former civilian slaves of the Reich – the victims of two dictatorships, had to adapt to a new life. In general they seemed to be on the sidelines of Soviet society, becoming a secondary socium.

Key words: «ostarbiters», repatriates, forced eastern workers, workers of cultural-educational sphere, command-administrative system.

REFERENCES:

1. Potylchak O. V. Ekspluatacija trudovykh resursiv Ukrainy ghitterivsjoju Nimechchynuju u roky okupaciji // Dys. kand. istor. nauk: 07.00.01: istorija Ukrainy. K., 1999. 205 s.
2. Lapan T. D. Verbuvannja i deportacija naselennja Ukrainy do Nimechchyny ta umovy jogho praci i pobutu u nevoli (1939 – 1945) // Dys. kand. istor. nauk: 07.00.01: istorija Ukrainy / Ljvivs'kyj nacionalnyj un-t im. Ivana Franka. Ljviv, 2005. 235 s.
3. Pastushenko T. V. Ostarbajtery z Ukrainy: verbuvannja, prymusova pracija, repatriacija (istoryko-socialnyj analiz na materialakh Kyjivshhyny) // Dys. kand. istor. nauk: 07.00.01: istorija Ukrainy / Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy. K., 2007. 242 s.
4. Meljakov A. V. Masovi dzherela z istoriji deportaciji cyvilnogho naselennja Kharkivshhyny do Nimechchyny v period 1941–1943 rr. // Dys. kand. istor. nauk: 07.00.06 / Kharkivs'kyj nacionalnyj un-t im. V. N. Karazina. Kharkiv, 2002. 205 s.
5. Ghaljchak S. D. «Ostarbajtery» z Podillja (1942 – 1947 rr.) // Dys. kand. istor. nauk: 07.00.01: istorija Ukrainy / Kharkivs'kyj nacionalnyj un-t im. V. N. Karazina. Kharkiv, 2003. 211 s.
6. Ghaljchak S. D. Stanovyshhe cyvilnykh prymusovykh robitnykiv rajkhu v Ukraini (1945 – 2010 rr.): istorychni, socialjno-pobutovi ta pravovi aspekty // Avtoreferat. dys. dok. istor. nauk: 07.00.01: istorija Ukrainy / Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy. Kyjiv, 2012. 40 s.
7. Ghaljchak S. D. «Skhidni robitnyky» z Podillja u Tretjomu rejku: deportacija, nacysts'ka katorgha, opir ponevoljuvacham. Vinnycja: «Knygha-Vegha» VAT «Vinobldrukarnja», 2004. 344 s.
8. Ghaljchak S. D. Na uzbichchi suspilstva: Dolja ukrajins'kykh «ostarbajteriv» (Podillja, 1942 – 2007 rr.). Vinnycja: Merkijuri-Podillja, 2009. 768 s.
9. Ghaljchak S. D. Stanovyshhe cyvilnykh prymusovykh robitnykiv rajkhu v Ukraini (1945 – 2010 rr.): istorychni, socialjno-pobutovi, pravovi aspekty (na materialakh Volyni ta Podillja). Vinnycja: PP Baljuk I. B., 2012. 512s.
10. Baka M. Poltavski «ostarbajtery» u fashysts'kij Nimechchyni // Istorija Ukrainy. Malovidomi imena, podiji, fakty: Zb. statej. Vyp. 15. K., Donec'k: Ridnyj kraj, 2001. S. 185–190.

11. Zabrodecj O. V. Volynski ostarbajtery (1941 – 1945 rr.) // Volynj u Drugij svitovij vijni: Zb. nauk. ta publicyst. st. / Ghol. red. ta uporjad. M. M. Kucherepa. Lucjk: «Volynsjka oblasna drukarnja», 2005. S. 107 – 126.
12. Bukalov D. Ostarbajtery Donbassa // Korny travy: Sb. statej molodykh ystorykov. M.: Memoryal, 1996. S. 155 – 159.
13. Kholodnyckyj V. Repatriacija: z istoriji povernennja zhyteliv Cherniveckoji oblasti, vyvezenykh za jiji mezhi v roky Drugoji svitovoi vijny // II Mizhnarodnyj naukovyj konghres ukrajinsjkykh istorykiv «Ukrajinsjka istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku». Kam'janecj-Podiljskij, 17 – 18 veresnja 2003 r. Dopovidj ta povidomlennja / Ukrajinsjke Istorychne Tovarystvo, Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, Kam'janecj-Podiljskij derzhavnyj universytet. Redaktory: L. Vynar, O. Zavalnjuk. Kam'janecj-Podiljskij; Kyjiv; Njju-Jork; Ostrogh: Vyd-vo NaUOA, 2007. T. 4. S. 414 – 425.
14. Bucjko O. V. Stvorennja i dijalnistj radjansjkykh orghaniv repatriaciji 1944 – 1946 // Storinky vojennoji istoriji Ukrainy: Zb. statej / NAN Ukrainy. In-t istoriji Ukrainy. K., 2005. Vyp. 9. Ch. 3. S. 206 – 212.
15. Bucjko O. V. Repatriacija ukrajinsjkykh ghromadjan (1944 – 1946) // Storinky vojennoji istoriji Ukrainy: Zb. statej / NAN Ukrainy. In-t istoriji Ukrainy. Vyp. 1. K., 1997. S. 143 – 158.
16. Bucjko O. V. «S vozvrashhenjcem»: sudjba ukraynskykh ghrazhdan, repatryyrovannykh na Rodynu // Storinky vojennoji istoriji Ukrainy: Zb. nauk. pracj. Vyp. 2. K.: Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, 1998. S. 148 – 162.
- Vinnycja: Istorychnyj narys / Ghol. redaktor prof. Podolynnyj A. M. Vinnycja: Knygha-Vegha, 2007. S. 218.
17. Istorija mist i sil Ukrajinskoji RSR. Vinnycja oblastj / Gholova Gholovnoji redkoleghiji Tronjko P. T.; Redkoleghija tomu: Olijnyk A. F. (ghol. redkoleghiji), Babij M. L., Bovkun V. D. ta in. K.: Gholovna red. Ukr. Rad. Encyklopediji (instytut istoriji AN URSR), 1972. 779 s.
18. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 4422. Op. 1. Spr. 18. Ark. 14 zv. 76 ark.
19. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. P – 136. Op. 13. Spr. 62. Ark. 6.
20. Derzharkhiv Khmeljnyckoji oblasti. F. R – 863. Op. 2. Spr. 39. Ark. 90.
21. Romanjuk I. M. Ukrajinsjke selo v 50-ti – pershij polovyni 60-kh rr. KhKh stolittja. Vinnycja: Knygha-Vegha, 2005. S. 204.
22. CDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 572. Ark. 102.
23. Romanecj L. M. Socialjno-pobutovi umovy osvity Vinnychchyny v 1941 – 1958 rr. // Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedaghoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Vyp. KhI. Serija: Istorija: Zbirnyk naukovykh pracj / Za zagh. red. prof. P.S. Ghryghorchuka. Vinnycja, 2006. S. 260.
24. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 4971. Op. 8. Spr. 20. Ark. 13. 69 ark.
25. CDAVO Ukrainy. F. 5116. Op. 8. Spr. 123. Ark. 18.
26. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 4971. Op. 8. Spr. 21. Ark. 16.
27. CDAVO Ukrainy. F. 4. Op. 1. Spr. 12. Ark. 192.
28. Polovodov A. Gh. Zarobitna plata pracivnykiv ustanov narodnoji osvity: Zbirnyk zakonodavchykh ta instruktyvnykh materialiv. Ljviv, 1956. S. 6–7.
29. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 4897. Op. 1. Spr. 238. Ark. 3; 23.
30. Sbornyk ghorodskykh y seljskykh cen. Stat. sbornyk. M., 1947. S. 166; 167; 528.
31. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. P – 136. Op. 13. Spr. 195. Ark. 45.
32. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 4897. Op. 1. Spr. 148. Ark. 154.
33. CDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 18. Ark. 265.
34. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. P – 136. Op. 12. Spr. 178. Ark. 96.
35. CDAVO Ukrainy. F. 166, Op. 15, Spr. 133, Ark. 15.
36. Misinkevych L. L. Reabilitacija osvity Podillja v 1950-kh rokakh // Osvita, nauka i kuljtura na Podilli. Zbirnyk naukovykh pracj. – Kam'janecj-Podiljskij: OIJuM, 2006. – T. 7: Materialy tretjogho kruglogho stolu «Kuljtura, osvita i prosvitnyckij rukh na Podilli u XVIII – na pochatku KhKhI st.». S. 73.
37. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 2700. Op. 6. Spr. 648. Ark. 31; 58.
38. Derzharkhiv Khmeljnyckoji oblasti. F. R – 338. Op. 14. Spr. 2. Ark. 10.
39. Derzharkhiv Khmeljnyckoji oblasti. F. R – 338. Op. 14. Spr. 3. Ark. 6.
40. Derzharkhiv Khmeljnyckoji oblasti. F. R – 338. Op. 14. Spr. 8. Ark. 4.
41. Derzharkhiv Khmeljnyckoji oblasti. F. R – 338. Op. 14. Spr. 6. Ark. 109.

Статтю надіслано до редколегії 20.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.05.2019 р.